УДК 81'374

Э.И. Сафина

КҮГӘРЧЕН ОРНИТОНИМЫНЫҢ СИМВОЛИК МӘГЪНӘЛӘРЕ

В статье рассматривается типичное представление, существующее в коллективном сознании носителей татарского языка, об орнитониме *күгәрчен* 'голубь'. Анализируются коннотация, устойчивые сравнения и пословицы с данным орнитонимом, символьное значение наименования птицы. Будучи устойчивыми по составу и структуре, идиоматические выражения и паремии передают сведения о национальном характере, мировоззрении и культуре народа.

Ключевые слова: орнитоним, голубь, символ, коннотация, лингвокультура, устойчивое сравнение, паремия, пословица, фразеологизм.

The article deals with typical notion existing in the collective consciousness of Tatar language speakers about ornithonym 'pigeon'. Connotation, sustainable comparisons and proverbs with the ornithonym, the character value of the name of a bird are analyzed. Being stable in composition and structure, idiomatic expressions and paroemias convey information about the national character, worldview and culture of the people.

Keywords: ornithonym, pigeon, symbol, connotation, linguistic culture, sustainable comparison, paroemia, a proverb, phraseologism.

Телдә кешенең әйләнә-тирәне тануы, дөньяны кабул итүе һәм аңа мөнәсәбәте, тормыштагы урыны, роле һәм үзен ничек күзаллавы һ.б. турында мәгълүмат саклана. Әлеге мәгълүмат халык авыз иҗаты аша буыннан-буынга тапшырыла һәм әдәби иҗат ярдәмендә тагын да камилләшә, яңа образ, чагыштыру, символларга байый бара.

Мәкаләдә күгәрчен кошы белән бәйле образлар, символик мәгънәләр тикшерелә. Мәкаль-әйтем, экият, җыр, фразеологизмнарда һәм әдәби әсәрләрдәге һәртөрле чагыштыруларда *күгәрчен* орнитонимының еш очравы, язучы-шагыйрьләрнең сурәтләү чаралары ярдәмендә аларга бәйле рәвештә бай образлылык тудыра алуы үзе үк бу символларның күптөрлелеге турында сөйли.

Лингвомәдәни яссылыкта тикшеренүләр еш кына бер үк кош турында төрле караш, күзаллау, һәм аларга бәйле рәвештә каршылыклы образлар булуын күрсәтә. Мәсәлән, ябалак кошларга карата ярату, хөрмәтләү дә (*Байгышның оясын Ходай кора. Ябалакның түшенә аять язылган, ди*), шул ук вакытта, үз итмәү, шикләнү, яратмау да сизелә (*Чырайсыз ябалакны урман да куган, авыл да куган. Ябалакны сыйпау белән шоңкар булмас* һ.б.). Тупланган материалларны анализлау, башка кошлар белән чагыштырганда, күгәрченнәрнең татарлар өчен якынрак, кадерлерәк булуын ачыкларга мөмкинлек бирде.

1. Күгәрчен – тынычлык символы: *тынычлык **күгәрчен** канатында*; *Көннәрдән бер көнне карлы-бозлы илләр, ерак җирләр гизеп, дөнья*

*тирәли сәяхәттән илебезнең иминлеге өчен көрәшүче **ак күгәрчен** кайтып төшә.* (Л. Исмәгыйлева)

2. Күгәрчен – бәхет кошы: *Чөнки **күгәрчен**, ягъни мин – тынычлык һәм бәхет кошы.* (Р. Батулла) *Минҗамал өчен Потый Шәфикъ чын мәгънәсендә **бәхет күгәрчене** булып чыкты ла.* (З. Мәхмүди)

3. Күгәрчен – муллык билгесе: ***Күгәрченнәр** – мул тормыш билгесе. Элекке заманда, ачлык елларында, алар бөтенләй күренмиләр иде. Ә хәзер һәр колхоз өстендә бу гүзәл, затлы кошлар төркем-төркем булып очалар, түбә кыекларында, сарай түбәләрендә гөрлиләр.* (Г. Әпсәләмов)

4. Күгәрчен – арадашчы, дуслаштыручы, кавыштыручы: *– **Күгәрченем**, хисләремне белдерергә ярдәм итче, сине юкка гына кавыштыручы димиләрдер бит.* («Ялкын» журналыннан) *Кавыштыручы, дуслаштыручы* дию хат ташучы күгәрченнәрнең кешеләр арасында элемтә чыганагы, арадашчы ролен үтәүләреннән килә (*Айгөл яңадан кулларын чәбәкләде: – Хат ташучы **күгәрчен**! Әйдәгез, болай итәбез: мин хәзер йөгереп кенә өйгә кайтам, ә сез икегез, миңа хат язып, күгәрчен җибәрегез!* (Н. Акмал)

5. Күгәрчен – изге кош: ***Күгәрчен**не бездә изге санныйлар, **күгәрчен** гөрләсә сөенәләр.* (Н. Фәттах) ***Күгәрчен** рәсемен нәмаеш вакытларында урам буйлап күтәреп йөриләр.* (Р. Батулла)

6. Күгәрчен – сакчы: ***Күгәрченне** без сакчы итеп күрәбез, шуңа кадерлибез, яратабыз.* («Сөембикә» журналыннан) «Халыкның көнкүрешендә күгәрчен, тотем кош буларак, еш кына сакчы вазифасын үтәгән, һәм бу традиция бик озак вакытлар дәвам иткән: тәрәзә йөзлегенә ясалган пар күгәрчен сурәтен хәтта әле бүгенге көндә дә очратып була» [Җамалетдинов, б. 36].

Татар телендә күгәрчен кошына бәйле мәкаль-әйтемнәр күп түгел. Булганнары, нигездә, күгәрченнәрнең яшәү рәвеше яисә теге яки бу сыйфатларына кагылышлы. Мисал өчен, тырыш, ярдәмчел (*Ут чыкса – күгәрчен су ташый, чыпчык чүп ташый, имеш*), бер-берсенә дусларча мөнәсәбәттә (*Күгәрчен күгәрченне «гөлдер бу-у» дип мактаган*), иркенлектә, муллыкта яшәүче (*Күгәрченнең бодае һәркайда*) [Татар халык мәкальләре, б. 591; Сафина, 2018, б. 169] һ.б.

Күгәрчен орнитонимы кергән фразеологик берәмлекләр, киресенчә, актив. Мисал өчен, бик дус, тату яшәүчеләр турында сүз барганда, татарлар *күгәрченнәр кебек гөрләшү* [Исәнбәт, б. 453]; *күгәрченнәр кебек, күгәрченнәр кебек гөрләшеп* әйтелмәләрен куллана [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, б. 527]. Бу очракта күгәрченнәр мәхәббәт, гармония символы булып күз алдына килеп баса: *Абыстай белән пар күгәрчендәй гөрли-гөрли чәй эчәләр.* (Т. Гыйззәт) – *Әйтмә генә: ал да гөл кебек, пар күгәрчен кебек гөрләшеп торабыз.* (Г.Ибраһимов)

Күгәрчен сөте генә юк, күгәрчен сөте генә булмаса булмас [Исәнбәт, б. 453] фразеологизмнары җитешлекне, муллыкны, байлыкны яки табынның бик бай әзерләнгәнен белдергәндә кулланыла, зурлыгы, күләме, үлчәме бик кечкенә булган әйберләргә карата *күгәрчен*

теле кадәр, җай гына, бик ягымлы итеп сөйләү турында *күгәрчен кебек (күгәрчендәй) гөрләү* кулланыла. ***Күгәрчен токкандай*** фразеологик әйтелмәсе ***кош тоткандай*** белән аваздаш (*Аңа кызы, авыз тутырып, туган телендә «әти» дип эндәшә, һәр шылтыраткан саен* ***күгәрчен тоткандай*** *шатлана иде.* (Н. Гыйматдинова)

Күгәрчен сөтенең беренче мәгънәсе үсемлекне аңлатса, күчерелмә мәгънәдә ул «аракы, спиртлы эчемлек» буларак кулланыла [Исәнбәт, б. 453; Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, б. 528]. (*Башкасын, теләсәң, оҗмах җимешләрен,* ***күгәрчен сөтен****, Шүрәле бармагын дус-иш ярдәмендә табам!..* (А. Гыйләҗев) *Кечтеки тостым шул, яшьләр хөрмәтенә, ачы булса да, эчәм шул* ***күгәрчен сөтен****!* (Г. Әпсәләмов)). Бик сирәк очрый торган әйбер турында да *күгәрчен сөте* диләр (*Мәскәү дигәч тә, Мәскәүдә* ***күгәрчен сөте*** *дә табарга була дигәч тә, анда да бөтенесен әзерләп, сине көтеп кенә тормыйлар, абзыкаем!* (В. Нуруллин)).

Мәхәббәт символы булган күгәрченнәрне күз алдында тотып, ***пар күгәрчен*** тезмәсе еш кулланыла. Күп очракта ул ***гөрләү, гөрләшү, гөргөр килү, гөрелдәү, гөргелдәү, гөлдерәү, гөлдердәү*** һ.б.ш. фигыльләр белән бергә килә (*Яшьлектә* ***пар күгәрчен*** *кебек* ***гөрләшеп*** *тормагач, соңыннан нәрсәсе сагынып сөйләргә кала аның?!* (Г. Әпсәләмов)). Әмма «пар күгәрченнәр» гөрләшеп-гөрелдәшеп кенә калмый, **чүкердәшә, чөкердәшә** дә әле (*Анастасия әле күптәнме генә* ***чөкердәшеп пар күгәрченнәрдәй*** *яшәгән иренең җәсәде артыннан килеп мәшәкатьләнмәде.* (Н. Әхмәдиев) --- ***чукердәшеп пар күгәрчен*** *кебек.* (Г. Мөхәммәтшин)).

Күгәрчен атамасын татарлар бер-берсенә яратып мөрәҗәгать иткәндә дә кулланалар. Аеруча популяр вариантлары – ***күгәрченем, күгәрченкәем, күгәрченкәйләрем*** (***Күгәрченкәем****, син минә үз динеңдәге кешегә чыккан килеш тә яши алмагансың бит әле.* (А. Әхмәтгалиева). *И-и,* ***күгәрченем****. Белгән нәрсә комачауламый ул!* (А. Гыйләҗев) *Сез,* ***күгәрченкәйләрем****, салкын таш стена гына буямыйсыз, кешеләрнең тормышын бизисез, дип өйрәтә иде ул аларны.* (Г. Сабитов)). Шул ук вакытта, ***кук күгәрченем, күгәрчен тәпием*** кебек сирәк вариантлар да очрарга мөмкин (*Без оятны җүн генә бәягә базарга чыгарып саткан идек шул,* ***күгәрчен тәпием.*** (Н. Гыйматдинова) *Газинур балага текәлеп карап торды да: – Үземә охшый икән, – дип куйды, – ух син,* ***кук күгәрченем*** *минем, сандугачым, былбылым.* (Г. Әпсәләмов)).

Орнитонимның элек кеше исеме буларак кулланылуы мәгълүм. «Күгәрчен – кош исеме. Болгар-татарларда ирләр исеме булып йөргән. Казан татарларында һәм мариларда *Күгәрченев, Кугарчинов* фамилияләрендә сакланган» [Саттар-Мулилле, б. 154]. Бүгенге көндә *Күгәрчен* орнитонимы кушамат буларак кулланылуын дәвам итә. Әлеге кушаматлар, нигездә, күгәрченнәргә хас булган сыйфатларны кешеләрдә дә күреп, яисә күгәрчен белән бәйле вакыйгалар уңаеннан кушылган (*Күгәрчен Мөхетдин, Күгәрчен Сәлим, Күгәрчен Галия* һ.б.). Мисал өчен, кешенең кечкенә буйлы булуы түбәндәге

мисалда чагыла: *Бәләкәй гәүдәле булуымны кызык күрде, ахрысы. Шунда ук кушамат та такты: «**Күгәрчен**! Мин аның өчен шулай гомер буе кәефе килгәндә – **Күгәрчен**, кәефе киткәндә Чәукә булдым.* (А. Юнысова)

Татар халкының күгәрченнәрне нинди итеп күрүе, ничек сыйфатлавы әдәби әсәрләрдә аеруча ачык күренә. Мисал өчен, *күгәрчен*:

– моңлы (үзе моңлы яисә моңлы гөрли): ***Моңлы күгәрчен** гөрли, күрәмсең, Ямьле көннәрдә ничек түзәрсең.* (Г. Макаров) *Ник, **күгәрчен, моңлы** гөрлисең син? Ник, йөрәгем, болай дөрлисең?* (И. Юзеев);

– тыныч: *Анда, тәреләр, иконалар, китап-кәгазьләр, балавыз шәмнәр арасында яулыгын иягенә төшереп бәйләгән, иске генә, әмма чиста киң киндер күлмәк кигән бер карчык, **күгәрчен** сыман **тыныч** кына укынып утыра, сорау бирүче булса, күзләрен күтәрми генә җавап кайтара.* (Д. Булатова);

– мескен: *Күргәне-белгәне булмаганга, Гөлшәһидә аны буе-сыны, төсе-башы белән түгел, бәлки бөкрәйгән бер хатын кыяфәтендә генә күз алдына китереп, шушы карлы-бозлы иртәдә тәрәзә почмагына сыенган **мескен күгәрчен**гә охшатты.* (Г. Әпсәләмов);

– ваемсыз: *Аяк астында буталып йөрүче кызыл томшыклы, түгәрәк бүксәле **ваемсыз күгәрченнәр** бөтен кыяфәте белән Рүдәлгә охшап күренделәр аңа.* (Р. Вәлиев);

– әрсез: *Алар, **базар күгәрчене** кебек, **әрсез** булалар, китапханәдә утырасы урынга, дәрәҗәле кешеләр белән танышу юлларын эзлиләр.* (М. Мәһдиев);

– күркәм: *--- **күгәрчендәй күркәм** кодачалар, Сандугачтай сылу сеңелләр.* (Х. Туфан);

– шапшак*: Чыпчык-чырылдык – минем иң яраткан кошым Башсыз тукран да түгел, мактанчык сыерчык та түгел, кояз саескан да түгел, **шапшак күгәрчен** дә түгел, минем иң яраткан кошым – чыпчык-чырылдык. Ни өчен шулаймы?* (Р. Мингалим);

– җитез, өлгер: *Сиңа **Күгәрчен** исемен юкка гына бирмәгәннәр. Агачтан агачка күчеп кунып йөрисең.* (Г. Кутуй)

Метафоралаштыру һәм һәртөрле сыйфатларына бәйле рәвештә күпертеп сурәтләүдән тыш, әдәби әсәрләрдә күгәрченне башка кошлар белән каршы куеп чагыштыру еш очрый. Аннан теге яки бу сыйфатлары белән аерылып торган кошлар белән каршы кую нәтиҗәсендә, күгәрченнәргә хас башка сыйфатлар да калкып чыга.

1. Күгәрчен – карчыга: *Безнең – **күгәрчен**, сезнең **карчыга** икәнегез дөньяга фаш булыр!* (Р. Батулла);

2 Күгәрчен – чәүкә: *Менә шул **күгәрчен** балалары арасында мин **чәүкә** дә укып йөрим.* (И. Нәбиуллина). *«Бабайның **күгәрченнәре** арасында мин бер **чәүкә** идем» дигәндәй, Казанның эшмәкәр егетләре арасында мин дә аерылып торам.* (Т. Миңнуллин);

3. Күгәрчен – чыпчык: *Алты **күгәрчен** арасында бер **чыпчык** сыман, мин дә алар уртасында миннекне тотып утырган булам.* (И. Ядкәрова);

4. Күгәрчен – карга: *Тезләрен чүгә төшеп пыр тузып килгән юан хатыннар фонында ул* ***каргалар*** *арасындагы* ***күгәрчен*** *кебек иде.* (М. Маликова);

5. Күгәрчен-козгын: *Әти сөйли торган иде:* ***күгәрчен*** *күченә* ***козгын*** *җитәкче булса, бөтен күгәрчен дә үләксә ашый башлар, дип.* (М. Мәһдиев) ***Ак күгәрченне*** *кулымнан алдылар,* ***козгын*** *биреп, Ак кирәк, дип, пакь кирәк, дип, күпме күз яшь түкмәдем.* (Г. Тукай). Аклык, күңел юанычы, ярдәмчеллек символы булган «ак күгәрчен»-гә контраст итеп кара көчләр, ерткычлык, явызлык рухы «козгын» капма-каршы куела.

Чагыштыруларның барысында да *күгәрчен* орнитонимы уңай коннотацияле. Биредә авторлар күгәрчен образына матур, нәфис, тыныч холыклы, мәрхәмәтле, изге күңелле, ипле, җайлы һ.б.ш. уңай сыйфатлы кешеләрне сурәтләү яисә зурлык-кечкенәлек кебек нейтраль характеристика бирү өчен мөрәҗәгать иткәннәр.

Күгәрчен татар халык әкиятләрендә дә уңай образ. Ул, нигездә, кызга яки егеткә әверелә һәм киресенчә: *Озак та үтми, тәрәзә ачылып китә, тәрәзәдән өч күгәрчен гөрләтеп кайтып керә. Күгәрченнәр кайтып керәләр дә бик чибәр өч егеткә әвереләләр* [Татар халык әкиятләре, б. 274]; *Егет камыш төбенә утыргач кына, теге өч ак күгәрчен, лыпыр-лыпыр очып, диңгез өстендә өч тапкыр әйләнәләр. Аннары чишенә торган урынга төшәләр дә кызларга әвереләләр* [Татар халык әкиятләре, б. 332] һ.б.

Җырларда күгәрчен образлары күбесенчә тынычлык, мәхәббәт, бәхетле тормышны, сирәк кенә моңсулыкны белдерү өчен кулланыла (*Яшь гомерләр узмый диләр, Ак күгәрчен, сандугачым, Уйнап-көлеп уза икән; Күгәрчен гөрлидер, Язын, көзен белмидер; Минем күңлем сине уйлый, Күк күгәрчен, сандугачым, Синең күңелең кемне уйлый? Утырамын да уйга батам, Күк күгәрчен кулда уйнатам.* һ.б.) [Татар халык җырлары, б. 130, 157, 200, 82]. Мисалларда *күк күгәрчен* тезмәсенең еш очравы гаҗәп түгел. Этимологик тикшеренүләр күгәрчен орнитонимының күк төсеннән барлыкка килүен дәлилли [Сафина, б. 37].

Күгәрченнәрнең элек-электән мәхәббәт, гүзәллек, тынычлык символы булуы тәрәзә йөзлекләренә балта осталары уеп ясаган пар күгәрченнәрдән дә күренә. Татар кызлары мендәр тышлары, тастымалларга пар күгәрченнәр чиккән, вәгъдә билгесе итеп егетләренә бүләк итә торган кульяулыкларына чәчәккә кунган пар күгәрченнәрне төшергән (*Ул алъяпкычка зәңгәр җеп белән* ***ике күгәрчен*** *чигелгән.* (Г. Гыйльманов) ***Күгәрчен*** *сурәтен халкыбыз гомер-гомергә тәрәзә йөзлекләренә, капкаларга уеп ясаган, ул гаилә татулыгын, тигезлекне аңлаткан.* (Ә. Мөхәммәтҗанова)).

Күгәрчен белән бәйле ышануларны халкыбызның аларны изге күрүе белән аңлатып була (*Пәри кешегә еш кына яхшылык эшли, алар ир-ат яки хатын-кыз,* ***күгәрчен****, хайваннар кыяфәтендә күренәләр.* (Г. Рәхим) ***Күгәрчен*** *– җәннәткә алып керүче кош. Үзен ашаткан кешене күгәрчен танып җәннәткә алып керер.* («Кәеф ничек?»

газетасыннан) ***Күгәрченне** үтерү, ашау гөнаһ булып санала. Ахырзаман көне җиткәч, **күгәрчен** үзенең томшыгына су алып, гөнаһлы мөселманнар янган тәмуг утын сүндереп йөриячәк.* (Г. Рәхим)). Төштә күгәрчен күрүне дә татарлар яхшыга гына юрый (*Бүген төштә **ак күгәрчен** күрдем, Мәчет кәрнизендә гөрләде. Нигә юрыйм – бары изгелеккә.* (М.Сәгъдиев)).

Күгәрченнәрне изге дип санау нindидер дәрәҗәдә «кеше җаны күгәрчен булып оча» диюгә һәм элек-электән килә торган ышануларга барып тоташадыр. «Мифологиядә һәм фольклорда җанның кош булып очып китүе дә саклана. Гомумән, төркиләр үлгән кешенең җаны күгәрчен яки башка кош булып оча дип күзаллыйлар» [Закирова, б. 207].

Күгәрчен орнитонимының халык авыз иҗаты әсәрләрендә һәм авторлар иҗатында еш очравы, күчерелмә һәм символик мәгънәләргә бай булуы әлеге кошның татар халкының көндәлек һәм рухи тормышында тоткан урыны турында сөйли. Күгәрчен кошына кагылышлы үзенчәлекле образлар фразеологик берәмлекләрдә һәм чагыштыруларда аеруча күп. Алар стилистик бизәк буларак сөйләмнең эмоциональ-экспрессив яңгырашын, аһәңен көчәйтә, аның сәнгатьлелеген, тәэсирлелеген арттыра. Мисаллардан күренгәнчә, татар халкы өчен күгәрчен, беренче чиратта, тынычлык, бәхетле тормыш, мәхәббәт, гүзәллек символы.

Әдәбият

Җамалетдинов Л.Ш. Татар әкиятләрен барлау юлында / төз. И.И. Ямалтдинов. Казан: ТӘһСИ. 2015. 264 б.

Закирова И.Г. Төрки фольклорда һәм Г. Тукай иҗатында җан белән бәйле ышанулар // Габдулла Тукай и тюркский мир: Материалы Международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Тукая / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева. Казань: ИЯЛИ, 2016. 484 с.

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: 2 томда / фәнни ред. В.Х. Хаков. Казан: Татар. кит. нәшр., 1. т. 1989. 495 б.

Саттар-Мулилле Г. Татар исемнәре ни сөйли? (Татар исемнәренең тулы аңлатмалы сүзлеге). Казан: Раннур. 1998. 486 б.

Сафина Э.И. Названия птиц в татарском языке и их лексикографирование. Казань: Дом печати, 2006. 160 с.

Сафина Э.И. Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2018. 184 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. Казань, ТӘҺСИ, 2017. 744 б.

Татар халык әкиятләре: Тылсымлы әкиятләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 415 б.

Татар халык җырлары: Лирик җырлар. Йола җырлары / төз., сүз башын һәм аңлатмаларны язучы И. Надиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1965. 455 б.

Татар халык мәкальләре: 3 томда / төз. Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 1 т. 914 б.

Сафина Эльвира Ирфатовна,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре